

Erasmus en het Hebreeuws op de Goudse glazen

Klaas Spronk
Utrecht
k.spronk@pthu.nl

Abstract

Three of the stained-glass windows in St John's church in the Dutch city of Gouda, placed there between 1555 and 1572, contain Hebrew letters. The meaning of the combination of these letters is in most cases unclear and disputed. In this article the history of the development of the windows is studied, with special attention to possible influence of the views of Erasmus on their design. Two new proposals are presented in regard to the meaning of the Hebrew on the basis of the location of the separate windows within the whole of the series of windows, emphasizing the special relation between Jesus and John the Baptist.

Keywords: stained-glass windows, Gouda, Erasmus, John the Baptist, Hebrew

Inleiding

Op drie van de gebrandschilderde ramen in de Sint-Janskerk in Gouda zijn Hebreeuwse letters te lezen.¹ De betekenis daarvan is in twee gevallen een raadsel of op zijn minst, zoals hieronder zal worden uitgelegd, omstreden. In dit artikel ga ik nader in op de ontstaansgeschiedenis van deze glazen. Daarbij betrek ik de discussie over de mogelijke invloed van Erasmus op het ontwerp van de glazen in het algemeen en het gebruik van Hebreeuws in het bijzonder.

Erasmus en de Sint-Janskerk

In een parkje (de Willem Vroesentuin) achter de Sint Janskerk staat sinds 2009 een buste van Erasmus.² Het is een fraai doch bescheiden beeld op een bescheiden plek. Het geeft aan dat zij die verantwoordelijk zijn voor de plaatsing zich ervan bewust zijn dat Erasmus weliswaar zijn jeugd in Gouda heeft doorgebracht, maar dat hij terecht vooral met Rotterdam wordt geassocieerd. Een zekere rivaliteit is er in deze echter wel degelijk tussen de twee steden, vergelijkbaar met die tussen Leiden en Amsterdam als het gaat om Rembrandt. In dit kader past ook dat soms een verband gelegd wordt tussen de Sint-Janskerk met zijn indrukwekkende glazen en de beroemde humanist. In zijn gids uit 1947 stelt A.A.J. Rijkse, voorzitter van het in 1938 opgerichte Fonds Goudse Glazen, dat het 'niet te verwonderen' is dat er sporen gevonden worden van 'de prins der Humanisten' die een groot deel van zijn jeugd in Gouda doorbracht. De glazen getuigen volgens Rijkse van het door Erasmus uitgedragen Bijbelse

¹ Afbeelding zijn heel goed te bestuderen via https://www.sintjan.com/media/glazen-cartons/cartons_nl.html

² Het is gemaakt door Hildo Krop en was oorspronkelijk bedoeld voor het Erasmushuis in Jakarta. Na 1948 werd het door Indonesië teruggestuurd en later geschonken aan een museum in Paramaribo. Daar werd het gestolen. Het werd teruggevonden in de rijstvelden en via Jan Schouten, directeur van het Museum Gouda, en het Erasmus Genootschap Gouda kreeg het zijn huidige plek, staande op een stalen voetstuk in de vorm van twee rechtop staande boeken.

humanisme.³ Hiervoor moet men wel aannemen dat de invloed van Erasmus ook nog vele jaren na zijn dood merkbaar was. De glazen zijn gemaakt en geplaatst na de verwoestende brand in 1552. Directe invloed van Erasmus kan er dus niet zijn geweest. Er zit een vrij groot gat in de tijd – meer dan de door Rijkssen gesuggereerde ‘ongeveer tien jaren’ – tussen het jaar van zijn overlijden (in 1536) en het werk aan de nieuwe glazen. De veronderstelde invloed van Erasmus lijkt na zijn dood juist snel te zijn verdwenen, omdat hij zowel door de rooms-katholieken als door de protestanten werd gewantrouwd vanwege zijn gematigde standpunt in de kerkstrijd.⁴

Wat betreft zijn geboorteplaats bestaan er tegenwoordig weinig twijfels meer over dat dit Rotterdam is.⁵ Dat neemt niet weg dat Erasmus wel degelijk banden had met Gouda.⁶ Dat betreft dan met name zijn vroege scholing en zijn verblijf in het klooster Emmaüs te Stein, vlak bij Gouda. Men veronderstelt wel invloed van Erasmus op het relatief verdraagzame klimaat van Gouda ten tijde van de Reformatie. De tegenstellingen werden niet op de spits gedreven. Kenmerkend was bijvoorbeeld dat de overgang naar het protestantisme met minder geweld gepaard ging dan in veel andere plaatsen. Zo hebben ook de glazen van de kerk de beeldenstorm van augustus 1566 overleefd.⁷ Is er in die glazen zelf dan ook nog iets merkbaar van de geest van Erasmus? Het is niet waarschijnlijk dat ze bij het vervaardigen en plaatsen openlijk als erasmiaans werden gepresenteerd, maar indirecte invloed is niet uitgesloten. Xander van Eck, deskundige bij uitstek op het terrein van de glazen, merkt hierover op:

Hoewel de ‘filosofie van Christus’ van Erasmus ongetwijfeld aan de basis stond van het programma, en de humanisten die het uitdachten zonder meer als Erasmianen kunnen worden omschreven, is het moeilijk te verkopen dat de Goudse Glazen het gedachtegoed van Erasmus onversneden weergaven. Diens persoon was in de katholieke kerk inmiddels uit de gratie geraakt, met name vanwege zijn afschuw van kerkelijke riten en zijn wantrouwen tegen de katholieke kerk als instituut. Dat zijn toch meningen waarvan we moeilijk kunnen aannemen dat ze door de hoge Utrechtse geestelijkheid, laat staan koning Philips II en zijn hofhouding, werden gedeeld.⁸

De ‘rolle’

Ter voorbereiding op het maken van de glazen werden de afbeeldingen eerst heel gedetailleerd en op ware grootte getekend op zogeheten cartons. Die zijn grotendeels bewaard gebleven en laten zien dat de makers van de glazen nauwgezet de tekeningen hebben

³ A.A.J. Rijkssen, *De gebrandschilderde glazen van de St. Janskerk te Gouda*. Gouda: Stichting Fonds Goudse glazen 1947, 9-10.

⁴ Mirjam van Veen, ‘Erasmus en het humanisme’, *Schrift* 280 (2016) 9-13, wijst er op dat het lastig is om de invloed van Erasmus vast te stellen, omdat ‘na zijn dood zijn invloed vervluchtigde’ (13). De uitzondering hierop was zijn tekstuitgave van het Nieuwe Testament.

⁵ Zie Koen Goudriaan, ‘New Evidence on Erasmus’ Youth’, *Erasmus Studies* 39 (2019) 184-206.

⁶ Zie hierover het themanummer van *Tidinge van Die Goude* ‘Erasmus en Gouda’ 27/4 (2006), in te zien via de website van de Historische Vereniging Die Goude: <https://www.diegoude.nl/>

⁷ Zie Koen Goudriaan, *Herman Lethmaet en de Goudse glazen: Manifest van een katholiek vernieuwer*. Delft: Eburon 2018, 59-60.

⁸ Xander van Eck, ‘Tempora tempero (ik matig de tijden): Viglius van Aytta, Erasmus en de gematigde religieuze boodschap van het Koningsglas’, *Tidinge* 24/4 (2006) 190-197; citaat op 196. Van Eck biedt samen met Christiane E. Coebergh-Surie en Andrea C. Gasten een uitgebreide beschrijving van de glazen tussen 1555 en 1572 in de serie *Corpus Vitrearum: The Stained-glass Windows in the Sint Janskerk at Gouda: The Works of Dirck and Wouter Crabeth*. Amsterdam: Amsterdam University Press 2002.

gevolgd.⁹ Op hun beurt zijn deze cartons hoogstwaarschijnlijk gebaseerd op een schetsmatige beschrijving, een zogeheten ‘rolle’. Een voorbeeld daarvan is te vinden in een ontwerp voor het klooster Scheut van ongeveer een halve eeuw eerder.¹⁰ Het ontwerp van de glazen in hun onderlinge samenhang speelde ook een rol bij de financiering van dit kostbare werk. Het was in die tijd gebruikelijk dat de glazen gesponsord werden en dat de sponsors daarvoor een plaats in het geschonken raam kregen, in een zogeheten schenkersrand. Zo kon men zijn naam verbinden aan een van de afbeeldingen zoals in het geschetste plan te zien waren. Onderaan glas 9 is bijvoorbeeld de burgemeester van Gouda, Dirck Cornelisz. van Hensbeeck, te zien, samen met zijn familie en de door hem ondersteunde weeskinderen. In de voorafgaande onderhandelingen kreeg men een schets in een kleiner formaat, een zogeheten *vidimus* (‘wij hebben gezien’, dat wil zeggen: dit is een goedgekeurd ontwerp), te zien van het geplande raam.

Het moge duidelijk zijn dat de maker van de ‘rolle’ beschouwd kan worden als het geestelijk brein achter de serie glazen. Zou hij/zij beïnvloed kunnen zijn door Erasmus? Daarbij moet men dan wel bedenken dat niet bekend is wanneer deze schets gemaakt is. Ook vóór de brand in 1552 werd er nog gewerkt aan de kerk en zijn ramen. Het is dus niet uitgesloten dat de ramen vanaf 1555 zijn gebaseerd op oudere plannen. Helaas is de ‘rolle’ zelf niet bewaard gebleven. Alleen een verwijzing in een opdracht aan een kunstenaar om zich te houden aan de voorschriften in de ‘rolle’ bewijst het bestaan er van.¹¹

De invloed van Erasmus wordt vaak gezien in het feit dat er in de glazen nadrukkelijk naar Bijbelse taferelen wordt verwezen. Dat komt overeen met zijn overtuiging dat de kerk terug moet naar de bronnen van het geloof. Belangrijker dan alle kerkelijke rituelen en de vele heiligenlevens zijn de Bijbelse verhalen. Dat was evenwel niet een volledig nieuw inzicht. Erasmus was niet de eerste en enige Bijbelse humanist en ook al door de Moderne Devotie was de Bijbel centraal gesteld. In de voorafgaande eeuwen zien we het juist ook terug in werken waarbij de afbeeldingen een grote rol spelen. In boekwerken die al gangbaar waren vóór die tijd zoals de *Biblia Pauperum*¹² en het *Speculum Humanae Salvationis*¹³ werden de afbeeldingen uit het leven van Jezus geplaatst naast taferelen uit het Oude Testament die gezien werden als voorafschaduw. De ook in Gouda afgebeelde Jona, Bileam, Salomo en Elia figureren vaak in de genoemde boeken als typologische verwijzing naar het leven van Jezus.

Johannes de Doper

Het bijzondere van de serie glazen in de Sint-Janskerk zit vooral in de combinatie van de levens van Johannes en Jezus. Zoals gebruikelijk in vele kerken volgen de afbeeldingen de

⁹ Zie de uitgave door Zsuzsanna van Ruven-Zeeman e.a. (red.), *De cartons van de Sint-Janskerk in Gouda*. Delft: Eburon 2011.

¹⁰ Zie Yvonne Bleyerveld, Robert Stein, ‘De bijbelse geschiedenis in glas: Een geschreven beeldprogramma voor een reeks glasramen in de pandgang van het klooster Scheut (circa 1515)’, *Millennium* 23 (2007) 44-77.

¹¹ A.A.J. Rijkse, *Gespiegeld in kerkeglas: Hollands leed en vreugd in de Glasschilderingen van de St. Janskerk te Gouda*. Lochem: De Tijdstroom 1947, 64; Xander van Eck en Christiane Coebergh-Surie, “‘Behold, a Greater than Jonas is Here’: The Iconographic Program of the Stained-Glass Windows of Gouda, 1552-72”, *Simiolus: Netherlands Quarterly for the History of Art* 5 (1997) 5-44: 9, 12.

¹² De eerste uitgaven van deze ten onrechte als ‘armenbijbel’ aangeduide boeken (ze waren juist heel kostbaar) stammen al uit de dertiende eeuw. De laatste verschenen in de zestiende eeuw. Zie hierover K. Forstner, *De Salzburger Armenbibel*, Salzburg: Verlag Anton Pustet 2020, 5.

¹³ Deze ‘spiegel voor de verlossing van de mens’ was heel populair in de veertiende en vijftiende eeuw. Voor een fraaie recente uitgave zie Melinda Nielsen, *An Illustrated Speculum Humanae Salvationis Green Collection Ms 000321*, Leiden: Brill 2022.

levensloop van Jezus. Het unieke van de glazen van de Sint Janskerk is dat Jezus' levensloop is verweven met taferelen uit het leven van Johannes de Doper, aan wie de kerk is gewijd. Het begint aan de Noordzijde van het koor met de aankondiging van de geboorte van Johannes (glas 9), dan volgt de aankondiging van geboorte van Jezus (glas 10), de geboorte van Johannes (glas 11), de geboorte van Jezus (glas 12), de twaalfjarige Jezus in de tempel (glas 13), de prediking van Johannes (glas 14), de doop van Jezus door Johannes (Oostzijde, glas 15), Jezus' prediking (overgang naar de Zuidzijde, glas 16), de bestraffing van Herodes door Johannes (glas 17), de vraag van Johannes aan Jezus (glas 18) en de onthoofding van Johannes (glas 19).

Ook in de afzonderlijke glazen zien we de verbinding tussen Jezus en Johannes. In glas 13 wordt de twaalfjarige Jezus in de tempel afgebeeld. Op de achtergrond zien we Jozef en Maria binnenkomen. Daar weer achter is een man te zien die een heuvel opklimt. In het contract van de schilder is te lezen dat dit Johannes is: 'De hystorie sal wesen van Jezus onder de doctoren, ende St. Jan, gaende in de woestine'.¹⁴

Iets soortgelijks zien we op glas 16 dat Jezus' eerste prediking weergeeft. Weer is rechtsboven op de achtergrond Johannes te zien. Voor alle duidelijkheid is er een tekstband boven hem te lezen. Daarop staat: *Illum oportet crescere, me autem minui* ('Hij moet groter worden, maar ik moet kleiner worden', Joh. 3:30). Men wil er dus geen misverstand over laten bestaan dat het allemaal om Jezus draait. Dat wordt ook geaccentueerd door de tekst die in glas 15 de woorden van God weergeeft bij de doop van Jezus (gedeeltelijk doorsneden door het lood): *Hic est filius meus dilectus in quo mihi bene complacitum est, ipsum audite* ('Dit is mijn zoon, de geliefde in wie ik mijn welbehagen heb, luistert naar hem'). Hier zijn de woorden uit het verhaal van de doop in Matteüs 3:17 aangevuld met de woorden van God volgens Matteüs 17:5, bij de verheerlijking van Jezus op de berg. Daar zegt God hetzelfde als bij de doop, maar voegt er de opdracht aan toe: 'luistert naar hem'.

Dezelfde nadruk op de persoon van Jezus zien we in glas 7 met aan de bovenzijde de afbeelding van de inwijding van de tempel door Salomo en daaronder het laatste avondmaal. Jezus is afgebeeld met een gouden stralenkrans om zijn hoofd met de tekst: *Ecce plusquam Salomon hic* ('Zie, meer dan Salomo is hier', Mat. 12:42). Verrassender is dat het thema daarnaast niet de instelling van het Heilig Avondmaal is, maar de vraag naar de identiteit van Jezus. In de tekstbanden lezen we namelijk: *D[omi]ne oste[n]de nobis patre[m] et sufficit nobis* ('Heer, toon ons de vader en het is voor ons genoeg') en *Philipe, qui videt me, videt et patrem*, ('Filippus, wie mij gezien heeft, heeft ook de vader gezien', Joh. 14:8-9). Er is in deze duidelijk ook een relatie met de bovenstaande afbeelding van Salomo in de tempel, waarin via een offer de relatie tussen God en de mens wordt gelegd. De achterliggende gedachte bij deze combinatie van afbeeldingen lijkt te zijn dat door Jezus de relatie met God directer is. In het onderzoek naar de theologische achtergrond van de glazen is dit gezien als een aanwijzing van invloed van Erasmus. Niet alleen propageerde hij immers de aandacht voor de Bijbelverhalen zelf, hij achtte de Bijbel ook belangrijker dan de kerkelijke rituelen; het gaat niet in de eerste plaats om de eucharistie, maar om Jezus Christus zelf.¹⁵

¹⁴ Van Eck, Coebergh-Surie, "Behold, a Greater than Jonas is Here", 14, n.24.

¹⁵ Van Eck, Coebergh-Surie, "Behold, a Greater than Jonas is Here", 40-41; Xander van Eck, *Erasmus en de Crabeths* (Goudse Glazendag 2002). Gouda: Stichting Fonds Goudse Glazen 2002, 8. Corrie Ridderikhoff, Lucy Schlüter, 'Humanists, Batavian Ears, and Philip II as a Christian Soldier in Gouda', in: Wim de Groot (red.), *The Seventh Window: The Kings Window Donated by Philips II and Mary Tudor to Sint Janskerk in Gouda (1557)*. Hilversum: Verloren Publishers 2005, 67-77, i.h.b. 74-76, zien nog een aantal andere 'Erasmiana' in dit glas, waarbij zij speculeren over de invloed van Erasmus op Philips II die als schenker onderaan staat afgebeeld en daarvoor o.a. een aanwijzing vinden in de twee boeken waaraan een hond in de afbeelding op de schenkersrand snuffelt.

Herman Lethmaet

Welke aanwijzingen hebben we dat het hier gaat om meer dan traditionele typologie en dat de bedenker van dit alles – waarschijnlijk ook degene die verantwoordelijk was voor de ‘rolle’ – door Erasmus’ gedachtengoed geïnspireerd zou kunnen zijn? Iemand die er in ieder geval nauw bij betrokken was, is Herman Lethmaet (1492-1555). Van hem is bekend dat hij niet alleen zelf een glas heeft gesponsord,¹⁶ maar dat hij zich ook ingespannen heeft om andere schenkers voor de glazen te vinden. Lethmaet, die carrière had gemaakt in de kerkelijke en academische wereld, was een vertrouweling van Erasmus. Ze schreven elkaar brieven. Erasmus had hem in een brief aanbevolen aan het hof van Karel V en hij had in zijn testament aan Lethmaet een exemplaar van al zijn boeken toegekend. Het lijkt dus niet vergezocht om Lethmaet ook een inhoudelijke rol toe te kennen bij de Goudse glazen.¹⁷ Met name zijn geschrift uit 1544 *De instauranda religione* (‘Over de vernieuwing van de godsdienst’) wijst in die richting. Daarin pleit hij, net als Erasmus, voor het primaat van de bestudering van de Bijbel. Hij merkt daarbij op dat men het Nieuwe Testament niet goed begrijpt als men niet eerst ook het Oude Testament leest. Volgens Goudriaan en Van Eck is er een directe link tussen dit geschrift en de Goudse glazen.¹⁸ Het wordt treffend geïllustreerd door de overeenkomst tussen de manier waarop Johannes en Jezus worden afgebeeld en de volgende passage uit het werk van Lethmaet:

Christus stelde als het ware gradaties vast [...] van goddelijke zekerheid inzake de godsdienst. Op de eerste trede stelde hij het getuigenis van Johannes de Doper. Daar zette hij onmiddellijk zijn eigen werken naast, maar geplaatst op een iets hogere trap van belangrijkheid. ‘Ik heb’ – zegt hij – ‘een getuigenis groter dan dat van Johannes. De werken namelijk die mijn Vader mij gegeven heeft om te doen, getuigen van mij.’ Maar boven deze twee gaf hij de voorrang aan dat bekende hemelse getuigenis van zijn Vader. Hij voegt er namelijk aan toe: ‘En de Vader die mij gezonden heeft, die heeft getuigenis van mij afgelegd,’ namelijk toen Christus gedoopt werd en toen hij zich bij de Transfiguratie aan drie discipelen vertoonde: [...] ‘Dit is mijn geliefde Zoon enz. ...’¹⁹

Met name de combinatie van de doop van Jezus en de verheerlijking op de berg is hier opvallend. We vinden dat ook in de tekst met de woorden van God in glas 15. Jammer is dan weer wel dat Lethmaet de Bijbeltekst hier niet volledig citeert.

In de vorm van een roman lanceerden Maurits Tompot, voormalig koster van de Sint Janskerk, en Ines van Bokhoven een theorie over de manier waarop Erasmus via Lethmaet zijn stempel op de Goudse glazen gezet zou hebben. Glasmaker Dirck Crabeth zou door Lethmaet op het spoor zijn gezet van een verborgen boekje van Erasmus getiteld *Corpus Vitrearum* (‘Het geheel van de glazen’) met een ontwerp voor de glazen van de Sint-

¹⁶ Een portret is dan ook van hem te vinden onderaan het geschonken glas 11. Hij heeft de plaatsing zelf niet meegemaakt. In de cartouche staat: ‘Voor de heer Hermanus Lethmatius, Gouwenaar, een der eersten onder de hoogleraren van de gelauwerde Sorbonne en kanunnik en deken van de Utrechtse kerk Sint Marie, hebben zijn erfgenamen dit in plaats van een gedenkteken doen stellen, 1562, de laatste mei.’

¹⁷ Rijkse, *Gespiegeld*, 18-20; Van Eck, Coebergh-Surie, ‘The Iconographic Program’, 41-42; Van Eck, ‘Tempora tempero’, 190; Goudriaan, *Herman Lethmaet*, *passim*.

¹⁸ Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 11-15; Xander van Eck, *The Gouda Windows (1552–1572). Art and Catholic Renewal on the Eve of the Dutch Revolt*. Leiden/Boston: Brill 2020, 3.

¹⁹ Herman Lethmaet, *Over de vernieuwing van de godsdienst*, VIII, 16; geciteerd bij Goudriaan, *Herman Lethmaet*, 11, 83.

Janskerk.²⁰ Er zijn ook pogingen om de glazen te verbinden met een bestaand werk van Erasmus, namelijk zijn *Convivium religiosum* ('Een goddelijk festijn') uit 1522. Ridderikhoff en Schlüter leggen een verband tussen de weergaven van het laatste avondmaal in glas 7 als een symposium (en niet als een maaltijd) en de manier waarop Erasmus in *Convivium religiosum* het schilderij daarvan beschrijft in zijn villa: *Hic Christus supremum computationem agitat cum electis discipulis* ('Hier drinkt Jezus de laatste beker met zijn uitverkoren leerlingen') (r. 1019-1020).²¹ In zijn niet gepubliceerde scriptie 'Een Goddelijk Festijn: Masterplan voor de Goudse Glazen van de Sint-Jan te Gouda' gaat Maurits Tompot nog verder. Hij beweert dat het beeldprogramma van de glazen gebaseerd is op de beschrijving van de muurschilderingen in *Convivium Religiosum*. Het zou niet alleen terug te vinden zijn in de weergave van het laatste avondmaal, maar ook in de manier waarop de gastheer de afbeeldingen op de galerijen rondom de binnentuin van zijn villa beschrijft:

Aan de linkerkant – daar is de lichtinval beter en zijn er minder ramen in de muur – staat stap voor stap de hele levensloop van Jezus afgebeeld volgens het relaas van de vier evangelisten tot aan de zending van de Heilige Geest en de eerste prediking van de apostelen in Handelingen. De plaatsnamen staan er ook bij, zodat de kijker herkent bij welk meer of op welke berg een verhaal zich afspeelde. Er zijn teksten toegevoegd die een bondige samenvatting geven, zoals hier de woorden van Jezus: Ik wil het, word gereinigd! Op de wand er tegenover vind je corresponderende personages en voorspellingen uit het Oude Testament, vooral uit de profeten en Psalmen die niets anders bevatten dan het leven van Christus en de apostelen op een andere manier verteld. (r. 1052-1060).

Volgens Tompot zou het ook geen toeval zijn dat net zoals in de serie glazen van 1555-1572 in het *Convivium Religiosum* de verwijzingen naar het passieverhaal van Jezus ontbreken.

Opmerkelijk is verder een passage in *Convivium Religiosum* die net voorafgaat aan het boven gegeven citaat. Daar laat de gastheer zijn bibliotheek zien en wijst hij op de afbeeldingen:

Op de wand is elke landstreek afzonderlijk meer in detail afgebeeld; op de andere muren zien jullie portretten van beroemde auteurs. Ze allemaal afbeelden zou onbegonnen werk zijn geweest. Christus heeft de ereplaats; Hij zit op een berg met opgeheven hand. Boven zijn hoofd verschijnt Zijn Vader die zegt Luister naar Hem. De Heilige Geest omvat Hem met opengespreide wieken in een zee van licht. (r. 1034-1039)

Dit zou men kunnen zien als een illustratie van Erasmus' opvatting dat het luisteren naar Jezus' woorden belangrijker is dan alles wat er later over hem geschreven is. Wie vertrouwd is met de Goudse glazen herkent in de beschrijving kenmerkende elementen uit de afbeelding van de doop van Jezus in glas 15, namelijk de woorden van God en vooral ook de gespreide vleugels van de duif die wordt omgeven door een gouden cirkel als een soort zon, waarvan de stralen neerdalen op Jezus.

Het Hebreeuws op de glazen

²⁰ Maurits Tompot, Ines van Bokhoven, *Het geheim van Erasmus*. Zoetermeer: Mozaïek 2006.

²¹ Ridderikhoff, Schlüter, 'Humanists', 76. Opmerkelijk genoeg vertalen zij dan weer wel met 'the Last Supper'. De hier gegeven Nederlandse vertaling is van Jeanine De Landtsheer, *Een goddelijk festijn: samenspraak*. Rotterdam: Ad. Donker 2004, 81.

In de Sint Janskerk zijn op de glazen 7, 13 en 22 Hebreeuwse letters te zien. Ze zijn niet zo prominent aanwezig als het Hebreeuws in Erasmus' *Convivium Religiosum* en ze geven hun betekenis niet zo snel prijs als de in vertaling gegeven Bijbelcitaten. Het is bekend dat Erasmus de kennis van het Hebreeuws van groot belang vond. Niet voor niets was hij nauw betrokken bij de stichting van het *Collegium Trilingue* in 1517 te Leuven, dat onderwijs bood in de drie talen die hij noodzakelijk achtte voor de bestudering van de Bijbel: Latijn, Grieks en Hebreeuws. In *Convivium Religiosum* is het ook terug te vinden in de beschrijving van de poort. Als een poortwachter (een 'Sint Pieter') staan daar spreuken in de genoemde drie talen (r. 65-80). Wie binnen wil treden wordt geacht ze te kunnen vertalen. Achtereenvolgens staat er in het Latijn een citaat uit Matteüs 19:17 ('wilt ge dus het leven binnengaan, onderhoud dan de geboden'), in het Grieks een citaat uit Handelingen 3:19 ('Doet boete nu en bekeert u') en in het Hebreeuws een citaat uit Habakuk 2:4 ('De rechtvaardige leeft door zijn geloof'). In het boek van Erasmus worden ze niet vertaald. De lezer wordt geacht zijn/haar talen te kennen. Even later vinden we iets soortgelijks. Bij de ingang van een kleine kapel staat in het Latijn 'Ik ben de weg, de waarheid en het leven' (Joh. 14:6), in het Grieks 'Ik ben de Alfa en de Omega' (Openb. 1:8) en in het Hebreeuws 'Komt, kinderen, luistert naar mij, ik zal u de vreze des Heren leren' (Ps. 34:12).

Herman Lethmaet wijst in zijn geschrift *De instauranda religione* eveneens op het belang van een goede kennis van het Hebreeuws, al voegt hij daar wel het probleem aan toe: 'wat te doen als we een uitdrukking tegenkomen die nergens anders gevonden wordt, zoals in het Hebreeuws vaak gebeurt?' en hij merkt ook op 'dat een aanzienlijk deel van de Hebreeuwse woorden een dubbelzinnige betekenis heeft, en dat woorden door verschillende vertolkers op uiteenlopende manier worden vertaald'.²² Men kan, met andere woorden, niet om een gezaghebbende uitlegtraditie heen.

De Godsnaam

In glas 7, het zogeheten Koningsraam (naar de schenker Philips II),²³ zien we aan de bovenkant van de afbeelding van de inwijding van de tempel door Salomo Hebreeuwse letters in een vlak omgeven door wolken (zie afb. 2). Gezien ook de plaats boven in het raam moet het hier om de Godsnaam aangeduid met de vier Hebreeuwse medeklinkers יהוה gaan. De weergave van de letters is ongebruikelijk. Waarschijnlijk is dat te wijten aan het feit dat bij de restauratie in 1920 de glasschilder geen Hebreeuws kende. In het carton van dit glas ontbreekt het bovenste gedeelte, maar in de natekeningen door Christoffel Pierson (1675) en Arent Lepelaer (1694) is goed te zien dat de Godsnaam correct was weergegeven.²⁴ Daaronder staat de tekst *Audivi oratione tua* ('Ik heb jouw gebed gehoord'). Samen vormen ze onmiskenbaar een verwijzing naar 1 Koningen 9:3 dat de reactie van God vermeldt op Salomo's gebed bij de inwijding van de tempel: 'En JHWH zei: Ik heb jouw gebed en jouw smeking gehoord'.

Het gebruik van het *tetragrammaton* is in christelijke kunst niet ongebruikelijk. Op Wikimedia Commons is een mooi overzicht te vinden.²⁵ Daarin worden 266 voorbeelden genoemd en 15 daarvan op gebrandschilderde ramen. Vreemd genoeg ontbreekt dat in Gouda.

²² Goudriaan, *Lethmaet*, 87.

²³ Dit glas is uitgebreid beschreven en becommentarieerd in De Groot, *The Seventh Window*.

²⁴ De tekeningen van Pierson en Lepelaer zijn te raadplegen via <https://rkd.nl/nl/explore/images/297485> en <https://rkd.nl/nl/explore/images/114218>. Aan de tweede is te zien dat men bij de restauratie het voorbeeld van Lepelaer lijkt te hebben gevolgd, zowel wat betreft de kleur als de vormgeving van de Hebreeuwse letters.

²⁵ https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Tetragrammaton_in_Christian_art

[afb. 2 – De Godsnaam boven in glas 7 (bron: Stichting Goudse Sint-Jan)]

Het Hebreeuws van de schriftgeleerden

‘Wie lost de Hebreeuwse puzzel op van glas 13 in de St. Janskerk te Gouda?’, zo vroeg in een publicatie uit 1941 Rijksen zich af.²⁶ In het artikel met die naam toont hij de betreffende onderdelen zoals die te zien zijn op het carton. Op de cover van dit tijdschrift zien we een afbeelding van het glas. De letters staan op de mantels van drie van de schriftgeleerden die de jonge Jezus in de tempel omringen. Rijksen constateert dat tot dan geen poging gedaan is hun betekenis te verklaren en doet zelf ook geen voorstel daartoe. In de literatuur wordt doorgaans aangenomen dat er geen verborgen betekenis is. Het zou gaan om ‘Hebreeuws aandoende karakters’.²⁷ Ze zijn het werk van Lambert van Noort. Hij ontwierp het carton en ondertekende dat in 1560. De glasschilder Digman Meynaert volgde zoals gebruikelijk dit voorbeeld getrouw. Er is echter een opmerkelijk verschil: in het boek van een schriftgeleerde aan de rechterkant staan in het glas letters, terwijl het in het carton niet beschreven is. Daarbij heeft de glasschilder zich weer wel laten leiden door het carton, want de letters spiegelen de letters zoals ze in de zoom van de schriftgeleerde staan. Daarbij lopen ze van beneden naar boven, staan er stippeltjes die lijken op het vocaalteken *segol*, maar dan wel omgekeerd, en is er een in het Hebreeuws niet voorkomend verbindingsstreepje gebruikt. Het geeft aan dat de schilder waarschijnlijk minder benul had van Hebreeuws dan de tekenaar.

Het beste is dus om uit te gaan van het goed bewaarde carton. Daar kan men de volgende Hebreeuwse letters lezen. In de zoom onder aan het kleed van de linker schriftgeleerde: בעטר. Bij de middelste schriftgeleerde staat op zijn rechtermouw: וידביר en op zijn rug יאר en daaronder עתיד. Boven op zijn rechterbeen kan men lezen אהכה en daaronder בלצר קתיב. Bij de rechter schriftgeleerde staan de letters op de zoom van zijn kleed: כהבשמישבאין קורא.

Maurits Tompot vermoedt dat er via de Hebreeuwse letters een verband gelegd wordt tussen de afgebeelde twaalfjarige Jezus in de tempel en het latere gebruik van de Bar Mitswa-viering van Joodse jongens op die leeftijd. Met behulp van Joodse bezoekers van de Sint-Janskerk komt hij tot een interessante, zij het aanvechtbare lezing. Bij het eerstgenoemde woord volgt hij de afbeelding op het glas, die hier afwijkt van het carton, en leest נעשה en vertaalt ‘we zullen doen’. Het tweede leest hij niet zoals hierboven aangegeven וידביר, maar aan het slot een *bet* in plaats van een *resj*. Dan krijg je een zinnetje dat je kunt vertalen met ‘en hand in hand’. Ook de letters boven het rechterbeen van de middelste schriftgeleerde (אהכה) leest hij iets anders: een *bet* in plaats van de *kaf* en dat kun je vertalen met ‘liefde’. Aan de onderkant van het kleed van de middelste schriftgeleerde leest hij נרקות en vertaalt ‘we zullen dansen’. Op de zoom van het kleed van de rechter schriftgeleerde ziet hij de namen van

²⁶ *Historia* 7 (1941) 80-81.

²⁷ Van Ruven-Zeeman, *De cartons van de Sint-Janskerk*, 98.

de eerste drie Bijbelboeken: *beresjit*, *sjemot* en *wajiqra*. Daarbij gaat hij opnieuw uit van een andere lezing van de letters dan hierboven gegeven. Dit alles brengt hem tot de conclusie dat hier door de glazenier, die woonde in de bloeiende Joodse gemeenschap in Antwerpen, verwezen wordt naar een Bar Mitswa-viering, zoals men nu nog dagelijks ziet bij de Klaagmuur in Jeruzalem, waarbij men ‘hand in hand’ met heel de familie ‘danst’, vol ‘liefde’ voor de heilige boekrollen van de Thora.²⁸ Het probleem is niet alleen dat deze interpretatie gebaseerd is op een lezing van de letters die afwijkt van wat er op het eerste gezicht te zien lijkt te zijn, maar ook dat er een verband wordt gelegd op basis van termen die traditioneel niet met het veronderstelde ritueel worden verbonden.

In de jubileum (duizendste) *Efemeride* (een dagelijkse online lezing van een gedeelte uit de Hebreeuwse Bijbel) op 21 april 2020 deed Piet van Midden een nieuwe poging er iets van te maken.²⁹ Hij overweegt de mogelijkheid dat op de middelste schriftgeleerde inderdaad de uitdrukking ‘hand in hand’ te lezen zou zijn, maar hij lijkt er toch de voorkeur aan te geven dat de laatste letter in dit stukje tekst geen *dalet* is maar een *resh*. Dan zou er het woord voor ‘tempel’ staan. Dat past dan weer bij het woord op zijn rug, aangevuld met de letter *resh*, hetgeen dan weer vertaald kan worden met ‘heerlijk’. Op zijn been leest hij net als Tompot אהבה, ‘liefde’. In de zoom van de rechter schriftgeleerde zijn de letters links in de zoom אין קורא te vertalen met ‘er is geen lezer’. Dat zou een impliciete kritiek op de schriftgeleerden kunnen zijn. Hij suggereert dat deze frase ook opgevat kan worden als Nederlands met Hebreeuwse letters. Dat is namelijk ook het geval op het nog te bespreken glas 22. Dan zou het een verwijzing kunnen zijn naar 1 Korintiërs. Dat past dan weer mooi bij het eerder waargenomen Hebreeuwse woord voor ‘liefde’. De brief aan de Korintiërs bevat immers in hoofdstuk 13 het beroemde loflied op de liefde. Een probleem daarbij is dan weer wel dat het woord niet zoals in glas 22 volledig is weergegeven.

Geen van de tot dusver voorgestelde lezingen is volledig overtuigend. Het meest aannemelijk is dat het in dit glas om losse, niet samenhangende Hebreeuwse letters gaat. De aanduiding ‘Hebreeuws aandoende karakters’ is niet terecht, omdat de stijl overeen komt met de letters uit glas 22 waar ze wel een duidelijke betekenis hebben. Juist het feit dat ze geen samenhang vertonen kan men opvatten als hun boodschap. Ook dat ze afgebeeld zijn op de kleding van de schriftgeleerden die druk met hun boeken bezig zijn, is mogelijk geen toeval. Het zou aan kunnen geven dat ze wel de letters hebben, maar niet begrijpen waar het werkelijk om gaat. Dat is niet te vinden in hun boeken, maar wel bij de jonge Jezus die voor hen zit. Dat kan men weer een Erasmiaans inzicht noemen, mede gezien zijn vele negatieve opmerkingen over joodse gebruiken.³⁰ Het sluit ook mooi aan bij wat Herman Lethmaet opmerkte over het soms zo onbegrijpelijke Hebreeuws.

²⁸ Maurits Tompot, *Kosterlijke Ontdekkingen: Geheimen van de Goudse Glazen*. Gouda: Stichting Goudse Sint-Jan 2015, ‘Bar Mitzwah’ (geen bladzijdenummer).

²⁹ <https://webapp.fkt.uvt.nl/dibsa/newsletter/design1/efemeriden1000>

³⁰ Zie over de opvattingen van Erasmus over de joden Jan Bloemendal, *Erasmus*, Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep 2020, 47-49.

[afb. 3 – Gedeelte uit het carton voor glas 22 met in Hebreeuwse letters een verwijzing naar het graf van Zacharia (bron: Stichting Goudse Sint-Jan)

[afb. 4 - Gedeelte uit het carton voor glas 22 met in Hebreeuwse letters een verwijzing naar het graf van Hanania (Johannes); bron: Stichting Goudse Sint-Jan.]

Het graf van Johannes?

Glas 22 (het zogeheten Prinsenraam, naar de schenker Willem van Oranje) bevat een afbeelding van de reiniging van de tempel in Jeruzalem door Jezus. Net als glas 7 is het van de hand van Dirck Crabeth. Op de achtergrond is in de hal van de tempel op zowel de linker- als de rechterwand een tweeregelige Hebreeuwse tekst te lezen. Op het carton is die het duidelijkst te zien (zie afb. 3 en 4).

Aan de linkerkant lezen we

זאטגרעכחט

זאכעררע

en aan de rechterzijde

זאטגרעכחט

זאנעניא

Het valt op dat de eerste letters vergroot zijn. Het suggereert dat het hoofdletters zijn. Dat is ongebruikelijk in het Hebreeuws. Daar staat tegenover dat de plaatsing aan de rechterkant wel de voor het Hebreeuws gebruikelijke schrijfrichting volgt. De vocalisatie oogt daarentegen weer vreemd. De vocaaltekens staan bij de letters *alef* en *ayin*. Het lijkt erop dat ze bedoeld zijn om aan te geven dat deze letters als vocalen gelezen moeten worden. Verder valt op dat de bovenste woorden bijna hetzelfde zijn, waarbij ter rechterzijde de eerste twee letters ontbreken.

In de eerste jaren van de Tweede Wereldoorlog was er een korte schriftelijke discussie tussen Rijkzen en Zwarts over de betekenis van de Hebreeuwse woorden.³¹ Ze delen de mening dat de taal van de letters niet Hebreeuws is en vermoeden dat het om Nederlandse woorden gaat die met Hebreeuwse letters zijn geschreven. Rijkzen vertaalt de linker tekst met: 'Dat gericht (van) Zacharia' en de rechter met: 't Gericht (over de) kooplieden'. Volgens hem gaat het om een verwijzing naar het laatste vers van de profetie van Zacharia (14:21): 'Er zal te dien dage geen Kanaäniet meer zijn in het huis van de HERE der heerscharen'. In veel vertalingen, waaronder de Targum en de Vulgata, wordt het woord voor 'Kanaäniet' weergegeven met 'koopman'. Dit levert een mooie verbinding op met het verhaal van de tempelreiniging. Men moet hierbij dan wel accepteren dat de transliteratie niet alleen ongebruikelijk, maar ook inconsistent is. Bij de eerste letter van de naam Zacharia zou men de Hebreeuwse letter *zain* verwachten en niet de *tsade*. Als we vasthouden aan de interpretatie van de eerste naam met Zacharia en de tweede met Kanaäniet, dan moeten we constateren dat de letter *chet* op verschillende manieren wordt gebruikt. In de naam Zacharia zou het goed kunnen, maar als eerste letter van 'Kanaänieten' (dat wil zeggen: 'kooplieden') is het vreemd. Ook zou men aan het eind van dit woord nog een /t/ klank verwachten.

Zwarts komt met een heel andere interpretatie. Hij veronderstelt een verwijzing naar de maker, Dirck Crabeth, en de schenkers van het raam, Willem van Oranje en zijn echtgenote Anna van Saksen. Hij leest links: 'Deut(rich) Crabeth. Saxonia' en rechts: 'T(heutrich) Crabeth. G(uilhelmus) Oranje'. Daarbij moet hij wel aannemen dat Crabeth het voorbeeld dat hij van een kenner van het Hebreeuws moet hebben ontvangen niet correct heeft overgenomen. Terecht zet Rijkzen in een reactie op het artikel van Zwarts grote vraagtekens bij dit voorstel en kan hij ook melden dat zijn eigen voorstel daarentegen ondersteund wordt door niemand minder dan de Leidse hoogleraar Oude Testament P.A.H. de Boer.

Bijna veertig jaar later gaan Emile Schrijver en Jan Wim Wesselius opnieuw op deze kwestie in.³² Voortbordurend op het inzicht dat het om een Nederlandse tekst in Hebreeuwse letters gaat en op het minst omstreden deel van de interpretatie van Rijkzen, komen zij tot de volgende lezing: 'Dat gracht Zacharia' en 'Tgracht Hanania'. Bij 'gracht' moeten we dan niet denken, zoals Rijkzen, aan een gericht, maar aan het in het Middelnederlands niet ongebruikelijke woord voor graf.³³ Het zou dus gaan om een verwijzing naar twee graven in de tempel. Dat is dan wel een anachronisme: in de tempel van Jeruzalem waren geen graven, maar in kerken zoals de Sint-Janskerk waren die er des te meer. Schrijver en Wesselius vermoeden dat we te maken hebben met een toespeling op de rede van Jezus tegen de

³¹ A.A.J. Rijkzen, 'Een Hebreeuwsch opschrift in de Goudsche glazen', *Historia* 6 (1940) 55-60; J. Zwarts, 'De Hebreeuwse teksten van het Prinsenraam te Gouda', *Historia* 6 (1940) 173-176; A.A.J. Rijkzen, 'Nog eens: een Hebreeuwsch opschrift in de Goudse glazen', *Historia* 7 (1941) 82-84.

³² E.G.L. Schrijver, J.W. Wesselius, 'Het Prinsenraam in Gouda en de positie van het Hebreeuws in Noord-Nederland in de Zestiende Eeuw', *Studia Rosenthaliana* 21 (1987) 1-13.

³³ Zie *Middelnederlandsch Woordenboek*, s.v. 'Gracht', waarin o.a. wordt verwezen naar de vertaling van 2 Samuël 19:37 in *Bible in duysche* (Delftse Bijbel, 1477) 'Ic bidde dat ic mach worden begraven in mijns vader ende in mijnre moeder gracht'.

Farizeeën en schriftgeleerden (Luc. 11:37-54). Daarin zegt hij: ‘jullie bouwen de grafsteden der profeten, maar jullie vaders hebben hen gedood’ (vers 47). Jezus verwijst daarbij naar ‘het bloed van Zacharia, die is omgebracht tussen het altaar en het tempelhuis’ (vers 51). De afbeelding in dit glas zou dus verwijzen naar deze Zacharia, van wie in 2 Kronieken 24:20-21 verteld wordt dat hij gedood werd vanwege zijn kritiek op misstanden in de tempel. Dat past goed bij het thema van de tempelreiniging. De vermelding van Hanania kunnen Schrijver en Wesselius niet goed verklaren. Een relatie met de valse profeet met die naam uit Jeremia 28 ligt niet voor de hand. Wellicht is hij verwisseld met de profeet Uria die genoemd wordt in Jeremia 26:20-23. Een andere mogelijkheid die zij opperen is een verwijzing naar de in 2 Kronieken 16:7-10 genoemde ziener Hanani.

Is het echter niet veel aannemelijker dat het hier gaat om een Hebreeuwse vorm van de naam Johannes? De meest voor de hand liggende equivalent in het Hebreeuws is יוחנן (Jochanan), maar ook de Hebreeuwse naam Hanania betekent net als de Griekse naam Johannes ‘JHWH is genadig’. Het zou hier dan gaan om een verwijzing naar het graf van Johannes. Dat zou dan ook een passend vervolg zijn op de voorafgaande afbeelding van de onthoofding van Johannes (glas 19). Het feit dat Johannes op deze manier weer een plaats krijgt in een afbeelding waarin Jezus centraal staat, kwamen we eerder tegen in glas 13 waar Johannes te zien is op de achtergrond van het tafereel van de jonge Jezus in de tempel. Het zou ook kunnen betekenen dat met de ter linker zijde genoemde Zacharia de vader van Johannes is bedoeld. Die was eerder prominent aanwezig op de afbeelding van de aankondiging van de geboorte van Johannes (glas 9). Dit alles past prima binnen het grotere geheel van de glazen en de manier waarop de relatie tussen de naamgever van de Sint-Janskerk en Jezus gestalte krijgt. Het veronderstelt ook dat de ontwerper van dit glas op de hoogte was van de relatie tussen de Griekse en Hebreeuwse naam. Men zou dat op kunnen vatten als een vrucht van het door Erasmus gepropageerde onderwijs in de Bijbeltalen.

Conclusie

Bewijs voor een directe invloed van Erasmus op de Goudse glazen is er niet, maar je zou kunnen zeggen dat zijn geest hier wel degelijk waait.³⁴ De ontwerpers van met name de glazen die tussen 1555 en 1572 zijn geplaatst, staan wel in een al veel oudere traditie waarin typologisch verband tussen het Oude en Nieuwe Testament werd gelegd. In de Sint-Janskerk werd daar op ingenieuze wijze de thematiek van de relatie tussen Jezus en Johannes de Doper aan toegevoegd. Het wijst op een nauwgezette bestudering van de Bijbel, waarbij men ook een zekere relativisering van de kerkelijke rituelen kan waarnemen. Erasmus zou daar zeker mee hebben ingestemd. Hij zou verder met genoeg hebben geconstateerd dat de ontwerpers van de glazen Hebreeuws kenden. Dat is immers een voorwaarde voor een goed begrip van de Bijbel.³⁵

³⁴ Zie ook de opmerking van Xander van Eck, *The Gouda Windows*, 20, dat ‘a lively interest in biblical humanism’ in Gouda te danken was aan Erasmus’ verblijf aldaar en dat Erasmus daar ook postuum nog in ere werd gehouden, ‘It does not surprise us then that Gouda would be fertile ground for a new cycle of stained-glass windows with an innovative, purely biblical iconography.’

³⁵ Een eerdere versie van dit artikel werd gepresenteerd tijdens een vergadering van de Societas Hebraica Amstelodamensis. Ik ben de leden van dat gezelschap en ook Jan Bloemendal, Tom Hage, Maurits Tompot, Winnie Verbeek en de twee reviewers van dit tijdschrift dankbaar voor de opbouwende kritiek en het meedenken.